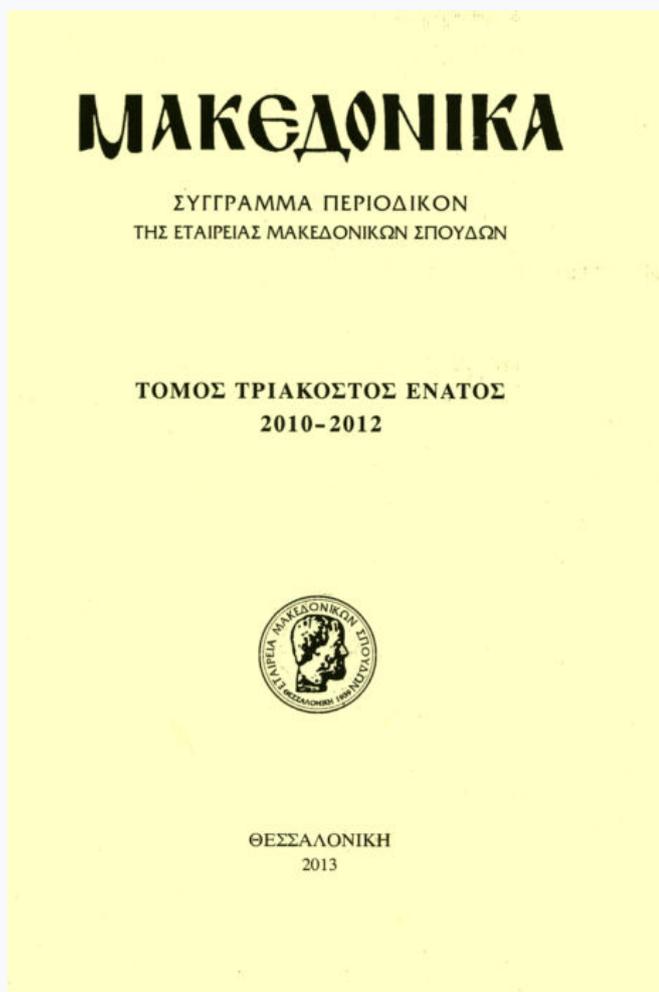

Μακεδονικά

Τόμ. 39, Αρ. 1 (2010)

39

Η λατρεία της Μητέρας των θεών στη
Λευκόπετρα Βερμίου

Ευαγγελία Δ. Στεφανή

doi: [10.12681/makedonika.692](https://doi.org/10.12681/makedonika.692)

Copyright © 2015, Ευαγγελία Δ. Στεφανή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Στεφανή Ε. Δ. (2010). Η λατρεία της Μητέρας των θεών στη Λευκόπετρα Βερμίου. *Μακεδονικά*, 39(1), 99–123.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.692>

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗ ΛΕΥΚΟΠΕΤΡΑ ΒΕΡΜΙΟΥ¹

Ο Φώτιος Πέτσας αποτελεί μια ιστορική φυσιογνωμία της ελληνικής αρχαιολογίας και έτσι έχει καταγραφεί στη συνείδηση όλων σχεδόν των αρχαιολόγων από την εποχή του και μετά. Έτσι, η πραγματοποίηση μιας επισημονικής διημερίδας στη μνήμη του και η έκδοση των πρακτικών αποτελεί εκπλήρωση ενός χρέους της αρχαιολογικής κοινότητας.

Ορισμένες φορές συμβαίνει μια προσωπικότητα που ποτέ δεν γνωρίσαμε, ποτέ καν δεν συναντήσαμε, να συνδεθεί μαζί μας με έναν αδιόρατο, σχεδόν μεταφυσικό τρόπο. Αυτό νομίζω ότι συνέβη ανάμεσα στην υπογράφοσα και τον Φώτιο Πέτσα, καθώς από την πρώτη στιγμή της θητείας μου στην ΙΖ' ΕΠΚΑ και στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας, το 1993, ο Πέτσας ήταν πανταχού παρών μέσω της δουλειάς του: ευρηθήρια και κατάλογοι του μουσείου, καρτέλες εντοπισμού και κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων και δημοσιεύσεις. Συχνά αναρωτήθηκα πως ήταν δυνατόν αυτός ο άνθρωπος, με τις ανύπαρχτες υποδομές πριν σχεδόν 40 χρόνια, να καταφέρει να γνωρίσει όλη την Ημαθία και να επισκεφθεί χώρους που ακόμα και σήμερα είναι σχεδόν απροσπέλαστοι. Ο Πέτσας όμως δεν αρκούταν στην επίσκεψη ή τον εντοπισμό χώρων: προχωρούσε άμεσα σε ενέργειες προστασίας με αποτέλεσμα οι δικές του κηρύξεις να είναι ακόμα στα δικά μας χέρια ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία προστασίας των αρχαιοτήτων της Ημαθίας. Κάτι άλλο που με εντυπωσίαζε, και ακόμα με εντυπωσιάζει, στο έργο του Φώτιου Πέτσα είναι ότι κατάφερε να μετουσιώσει όλη αυτή τη δράση σε βαθιά γνώση. Η διατριβή του για τον Μακεδονικό Τάφο της Κρίσεως στα Λευκάδια και δημοσιεύσεις όπως αυτή της Ωνής από την επίχωση του ίδιου τάφου αποπνέουν σοφία και διατυπώνουν συνθετικές και ερμηνευτικές απόψεις, οι οποίες όχι μόνο δεν έχουν ξεπεραστεί αλλά επιβεβαιώνονται από τις νεότερες έρευνες.

Το καλοκαίρι του 1998 μια ευτυχής συγκυρία με οδήγησε σε ένα μνημείο που είχε ερευνήσει παλιότερα ο Πέτσας, στον τάφο της Κρίσεως στα Λευκάδια. Στο πλαίσιο του έργου αναστήλωσης της πρόσοψης του μνημείου, η τότε διευθύντρια της ΙΖ' ΕΠΚΑ Δρ. Μαρία Ακαμάτη μου ανέθεσε

1. Θεμίες ευχαριστίες οφείλονται στην προϊσταμένη της ΙΖ' ΕΠΚΑ Δρ. Μαρία Ακαμάτη για την ποικιλότροπη βοήθειά της και τον καθηγητή κ. Μ. Τιβέριο για τις βιβλιογραφικές του υποδείξεις.

την ευθύνη της ανασκαφής του προθαλάμου². Σύντομα ήρθε στο φως μια επιγραφή η οποία αποτελούσε τη συνέχεια της γνώσης την οποία δημοσίευσε ο Πέτσας στην Αρχαιολογική Εφημερίδα το 1961³. Λίγες ημέρες μετά την αποκάλυψη του αναπάντεχου αυτού ευρήματος δέχθηκα έκπληκτη ένα τηλεφώνημα από τον Πέτσα, ο οποίος ήθελε να μάθει εάν στο νέο κομμάτι της επιγραφής αναφερόταν το όνομα της πόλης στην οποία είχαν λάβει χώρα όλες οι αγοραπωλησίες που καταγράφονται στο κείμενο, η πόλη με άλλα λόγια που έχει ταυτιστεί με τη Μίεζα. Ήταν συγκινητικό το γεγονός ότι ένας ηλικιωμένος πια άνθρωπος, ο οποίος είχε φύγει από την περιοχή εδώ και πολλά χρόνια, εξακολουθούσε να προβληματίζεται και να μαθαίνει για αυτά που συμβαίνουν τώρα. Αυτό το γεγονός ήταν μια σπουδαία απόδειξη της άποψης που θέλει τους αρχαιολόγους να «δένονται» εφ' όρου ζωής με τον τόπο που ερευνούν. Η δημοσίευση του δεύτερου τμήματος της επιγραφής δεν θα μπορούσε παρά να είναι αφιερωμένη στη μνήμη του⁴.

Το 2002 μου δόθηκε η δεύτερη ευκαιρία να εργαστώ σε ένα άλλο μνημείο, το οποίο είχε ερευνηθεί και γίνει γνωστό από τον Φ. Πέτσα, το Ιερό της Μητρός των Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα: ήταν η εποχή που οι ανασκαφές στον άξονα της Εγνατίας κατά το πέρασμά της από το Βέρμιο βρίσκονταν στην κορύφωσή τους με περισσότερες από πέντε ανασκαφές στην Ημαθία και ανασκαφικά μελίσσια να προσπαθούν να αναμετρηθούν με τον χρόνο και την ίδια τη ματαιότητα της προσπάθειας, αφού σχεδόν όλα τα ακίνητα ευρήματα που αποκαλύπτονταν στη γη ήταν καταδικασμένα να μην αναδειχθούν αλλά να θυσιαστούν για να περάσει ο μεγάλος δρόμος. Ήταν σαφές ότι είχε τεθεί το δίλημμα «αρχαία ή πρόδοδος».

Τότε λοιπόν αποφασίστηκε να γίνει ανασκαφικός καθαρισμός του ιερού της Μητέρας των Θεών, το οποίο είχε ανασκαφεί από τον Πέτσα το 1965 και είχε παρουσιαστεί στα Χρονικά του ΑΔ⁵, ενώ το πλούσιο επιγραφικό υλικό δημοσιεύθηκε 34 χρόνια μετά από το ΚΕΡΑ⁶. Αν και ο ρωμαϊκός ναός δεν βρισκόταν στον άξονα χάραξης της Εγνατίας, θεωρήσαμε ότι υπήρχε η ευκαιρία το μνημείο να καθαριστεί και μελλοντικά να αναδειχθεί. Ο Πέτσας επισκέφθηκε για πρώτη φορά τη Λευκόπετρα το 1958 μετά από τηλεφωνική αναφορά της ΜΟΜΑ. Η περιοχή στην οποία οδηγήθηκε είχε την εύγλωπτη ονομασία «στο μάραφο» και την ίδια εκείνη μέρα της πρώτης επίσκεψής του

2. Λ. Στεφανή, «Η ανασκαφή στον προθάλαμο του Τάφου της Κρίσεως στα Λευκάδια», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 413-420.

3. Φ. Πέτσας, «Ωναί εκ της Ημαθίας», *ΑΕ* (1961) 1 κ.ε.

4. Μ. Λυμπίκη-Ακαμάτη – Λ. Στεφανή, «Ωναί εκ της Ημαθίας, ΙΙ», *ΑΕ* (2003) 155-196.

5. Φ. Πέτσας, «Λευκόπετρα Ημαθίας», *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά Β2, 352-354.

6. Ph. Petsas – M. B. Hatzopoulos – L. Gounaropoulou – P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère Autochtone de Leukopetra* [Μελετήματα 28], Αθήνα 2000.

ο Πέτσας περισυνέλεξε και μετέφερε στο Μουσείο της Βέροιας μαρμάρινο ενεπίγραφο βωμό αφιερωμένο στον Δία Ύψιστο⁷. Το 1965 ειδοποιήθηκε και πάλι από την 3η MOMA για τον εντοπισμό αρχαίων κοντά στο 13ο χιλ. της διανοιγόμενης τότε νέας εθνικής οδού Βέροιας – Κοζάνης. Η ανασκαφή που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη ενός ναού της Μητέρας των Θεών, σε έναν «τόπο έρημο», όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Πέτσας.

Από εκείνη την εποχή και μετά η περιοχή της Λευκόπετρας βυθίστηκε και πάλι στην ερημιά με μόνη ζωντανή παρουσία αυτή των βοσκών που οδηγούσαν τα κολάδιά τους σε ποτίστρες σχετικά κοντά στον ναό, τα λείψανα του οποίου ήταν μόλις ορατά. Το 1997, όταν υποβλήθηκε στην ΙΖ' Εφορεία η προμελέτη κατασκευής της Εγνατίας οδού διαπιστώσαμε ότι προβλεπόταν ο δρόμος να περάσει σε απόσταση πολύ κοντινή από το μνημείο με ό, τι αυτό θα συνεπαγόταν για την επιβάρυνση που θα δεχόταν. Έγινε λοιπόν μετατόπιση της χάραξης, ώστε να υπάρχει απόσταση ασφαλείας από τον ναό, χωρίς ωστόσο να αποφευχθεί η συνάντηση του δρόμου με αρχαιότητες. Έτσι, στις ανασκαφές που ξεκίνησαν το 1999 και κράτησαν ως το 2004 αποκαλύφθηκε ένας πλούτος αρχαιολογικών ευρημάτων από τα προϊστορικά μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια, που άλλαξαν την εικόνα που είχαμε μέχρι τότε για τις ημιορεινές περιοχές του Βερμίου⁸.

Οι νέες έρευνες στο ρωμαϊκό ιερό είχαν ως αρχικό στόχο τον καθαρισμό του μνημείου και εάν ήταν δυνατόν τη συντήρηση των κτιριακών του. Κατά τον καθαρισμό όμως διαπιστώθηκε ότι ο ναός, ο οποίος σύμφωνα με τον Πέτσα ήταν δίχωρος, με πρόναο και σηκό, είχε στην πραγματικότητα τρεις χώρους, καθώς στη δυτική του πλευρά υπήρχε και οπισθόδομος⁹, ο οποίος δεν είχε εντοπιστεί από τον Πέτσα. Στο ερώτημα που προκύπτει γιατί ο έμπειρος ανασκαφέας δεν ολοκλήρωσε την έρευνα, δίνουν απάντηση τόσο η σύγχρονη ανασκαφή όσο και η έρευνα στα αρχαία: όταν ο Πέτσας έφθασε στις γωνίες που σχημάτιζαν ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του κτιρίου με τον δυτικό τοίχο –του κυρίως ναού όπως γνωρίζουμε τώρα– θεώρησε πιθανό ότι επρόκειτο για το πέρασ του κτιρίου. Έτσι μετά την αποκά-

7. Πέτσας 1966, *ό.π.* (σημ. 5), 352.

8. Α. Στεφανή, «Ανασκαφή στον άξονα της Εγνατίας δύο προϊστορικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Λευκόπετρας», *AEMΘ* 14 (2000) 537-553' η ίδια, «Ανασκαφές στον άξονα της Εγνατίας: η έρευνα στις περιοχές της Λευκόπετρας και της Μ. Σάντας», *AEMΘ* 15 (2001) 559-567' η ίδια, «Η οργάνωση του χώρου σε μια ημιορεινή περιοχή του Βερμίου: το παράδειγμα της Λευκόπετρας Ημαθίας», *AEMΘ* 16 (2002α) 531-543' η ίδια, «Η περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας από την εποχή του Σιδήρου ως τα χρόνια του Φιλίππου του Β'. Τα δεδομένα από τις σύγχρονες έρευνες», *Αρχαία Μακεδονία* VII, 2007, σσ. 563-584' η ίδια, «"Όρος Βέρμιον άβατον υπό χεμώνος": τοπίο και κατοίκηση στην ημιορεινή Ημαθία, στο Μ. Τυβέριος - Π. Αδάμ-Βελένη - Π. Νίγδελις (επιμ.), *ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ. Μελέτες για την Αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 26-63.

9. Στεφανή 2002α, *ό.π.* (σημ. 8), 538, σχ. 3.

λψη ενός ικανοποιητικού τμήματος του τοίχου αποφάσισε να κλείσει την ανασκαφή καλύπτοντας τους τοίχους με πλαστικό, το οποίο βρέθηκε στην έρευνα του 2002. Ωστόσο, σε έγγραφο της ΙΓ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Θεσσαλονίκης (Εικ. 1), που συντάχθηκε στις αρχές του 1966, ο Πέτσας τονίζει ότι θεωρεί πολύ πιθανή την ύπαρξη και άλλων οικοδομικών λειψάνων του ναού και κρίνει απαραίτητη την απαγόρευση όλων των εργασιών περίξ του μνημείου, γιατί δεν έχουν ολοκληρωθεί οι ανασκαφές¹⁰.

Ο ναός σύμφωνα με τα ευρήματα του Φ. Πέτσα είχε συνολικές διαστάσεις 14,70 μ. × 9,25 μ.¹¹, ενώ μετά τις νεότερες έρευνες ο ναός έχει συνολικό εσωτερικό μήκος 24 μ. (Εικ. 2). Ο δυτικός τοίχος του ναού διαμορφώνεται από την επιμελή λάξευση του μαλακού σχιστολιθικού βράχου, ενώ λάξευση του βράχου έχει γίνει και στη βόρεια πλευρά του οπισθοδόμου, πριν την ανοικοδόμηση του αντίστοιχου τοίχου. Σε αρκετά σημεία βρέθηκαν σπαράγματα από τα κονιάματα, συνήθως κίτρινα και λευκά, που κάλυπταν τους τοίχους αλλά και τον λαξευμένο βράχο στα δυτικά. Κατά την ανασκαφή του χώρου εντοπίστηκε το στρώμα καταστροφής της στέγης και κάτω από αυτό στρώμα καταστροφής από φωτιά σε όλη την έκταση του χώρου. Μπροστά από τον δυτικό τοίχο βρέθηκαν μαρμάρινες τράπεζες (Εικ. 3), ενώ ολόκληρος ο χώρος ήταν διάσπαρτος από μαρμάρινα σπαράγματα αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών καθώς και από αγαθηματικές επιγραφές, οι περισσότερες σπασμένες. Στο βόρειο τμήμα του χώρου βρέθηκε μαρμάρινο τμήμα χεριού με τύπανο, το οποίο προφανώς ανήκε σε λατρευτικό άγαλμα της θεάς. Στις 194 δημοσιευμένες επιγραφές προστίθενται τώρα άλλες 48 ακέριες και αποσπασματικά σωζόμενες. Αρκετά χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν διάσπαρτα στον χώρο αλλά με μεγαλύτερες συγκεντρώσεις μπροστά και γύρω από την τράπεζα. Όσα από αυτά ταυτίζονται –καθώς τα περισσότερα είναι καμένα– ανήκουν στην τελευταία περίοδο ζωής του ιερού, τον 4ο αι. μ.Χ. Στα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνονται λίγα θραύσματα γυάλινων και πήλινων αγγείων και λίγα χάλκινα κοσμήματα¹².

Η τοιχοποιία του οπισθοδόμου παρουσιάζει διαφοροποιήσεις στον τρόπο δόμησης σε σχέση με τον υπόλοιπο ναό. Ωστόσο θεωρώ ότι μόνο με αυτό το στοιχείο δεν μπορούμε να αποδεχτούμε ότι ο οπισθοδόμος εκπροσωπεί παλαιότερη φάση του ναού, με δεδομένο ότι κανένα εύρημα δεν πα-

10. Έγγραφο υπ. αρ. 54/21.1.1966 της ΙΓ' Αρχ/κής Περιφέρειας Θεσσαλονίκης προς την ΙΔ' Αρχ/κή Περιφέρεια Βέροιας με κοινοποίηση στην 3η MOMA.

11. Πέτσας 1966, ό.π. (σημ. 5), 352.

12. Η μελέτη του νέου επιγραφικού υλικού και των υπολοίπων δεδομένων (αρχιτεκτονική και ευρήματα) έχει ήδη ξεκινήσει από την υπογράφουσα και τον καθηγητή Μ. Β. Χατζόπουλο.

ραπέμπει σε χρονολόγηση πρωιμότερη από αυτή που ήδη γνωρίζαμε με βάση τη μελέτη των επιγραφών και των νομισμάτων¹³. Φαίνεται λοιπόν ότι η λειτουργία του ναού ξεκινάει γύρω στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. και φθάνει ως τα τέλη περίπου του 4ου αι. μ.Χ.¹⁴

Η συνολική εικόνα που δίνει η ανασκαφή του οπισθοδόμου είναι αυτή μιας μεγάλης και έντονης καταστροφής. Εκτός από τη φωτιά, η οποία κατέκαψε τον χώρο και ό, τι βρισκόταν μέσα σε αυτόν, τόσο οι αναθηματικές επιγραφές όσο και ο τελετουργικός εξοπλισμός, έχει σπάσει και αναποδογυριστεί. Θεωρούμε ότι η θέση στην οποία βρέθηκαν τα αντικείμενα και η κατάσταση διατήρησής τους δεν παραπέμπουν σε κατάρρευση από σεισμό και φωτιά αλλά σε βίαιη δράση και εμπρησμό. Η φτώχεια των κινητών ευρημάτων ενισχύει αυτή την άποψη. Ίσως τελικά η εγκατάλειψη του Μητρούου της Λευκόπετρας να μην οφείλεται σε σταδιακή παρακμή αλλά σε ένα γεγονός που έθεσε απότομο τέλος στη ζωή του, χωρίς βέβαια να αποκλείεται ένας συνδυασμός των δύο παραγόντων. Ας μην ξεχνάμε ότι το ιερό καταστρέφεται και εγκαταλείπεται τον ταραγμένο 4ο αι. μ.Χ.¹⁵

Οι σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες που διενεργήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Λευκόπετρας από το 2000 μέχρι και το 2003 με αφορμή την κατασκευή της Εγνατίας, έριξαν φως στα μέχρι σήμερα γνωστά για την περιοχή, καθώς με τα νέα πολύτιμα δεδομένα αποκαλύπτοντα οι βαθιές ρίζες της λατρείας της Μητέρας των Θεών στην περιοχή. Στη θέση Καλλίπετρα, 700 μ. ανατολικά του ρωμαϊκού ιερού και σε υψόμετρο 400 μ. περίπου, οι πρόσφατες ανασκαφές έδειξαν ότι η ανθρωπίνη παρουσία ξεκινάει την 7η χιλιετία π.Χ. και συνεχίζεται αδιάλειπτα ως τη ρωμαϊκή εποχή¹⁶. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική θέση, η οποία βρίσκεται στα νοτιοανατολικά πρανή του Βερμίου, πάνω από τον Αλιάκμονα και απέναντι από τα Πιέρια. Προστατεύεται από τις ψηλότερες λοφοσειρές και ανοίγεται προς το ποτάμι, με το δάσος να προσφέρει απλόχερα τον πλούτο του, ενώ οι γύρω από τη θέση επίπεδες εκτάσεις να είναι κατάλληλες για την καλλιέργεια σιτηρών¹⁷. Η ανασκαμμένη περιοχή είναι 12.000 τ.μ. περίπου και περιλαμβάνει ένα πλά-

13. Petsas – Hatzopoulos κ. άλ., ό.π. (σημ. 6).

14. Για τη λατρεία της Μητέρας των Θεών στη Ρώμη βλ. H. Graillet, «Le culte de Cybèle, mère des dieux à Rome et dans l'Empire romaine», *BEFAR* 107, 505 κ.ε. I. Becher, «Der Kult der Mater Magna in augusteicher Zeit», *Klio* 73, 157-190»

15. Βλ. για την εποχή Α. Τσιτουρίδου, «Παλαιοχριστιανικοί Χρόνοι. Πολιτική Ιστορία, 224-231», στο Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, κυρίως σσ. 227-229.

16. Στεφανή 2000, ό.π. (σημ. 8), 543-550, εκ. 6-12' Στεφανή 2001, ό.π. (σημ. 8), 559-567, εκ. 1-19, Στεφανή 2002α, ό.π. (σημ. 8), 531-543' Στεφανή 2012, ό.π. (σημ. 8), σσ. 40-44.

17. Για τα οικολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής Στεφανή 2007, ό.π. (σημ. 8), 564-567' Στεφανή 2012, ό.π. (σημ. 8), σσ. 32-34.

τωμα, το οποίο διακόπτεται από ρεματιά. Ο αρχαιολογικός χώρος εκτείνεται και σε λόφο στο ανατολικό άκρο του πλατώματος, περιοχή που δεν ανασκάφηκε, γιατί επιλέχθηκε η λύση της διάνοιξης σήραγγας (Σ 2.1).

Στον τομέα 1 της ανασκαφής, μπροστά ακριβώς στη σήραγγα Σ 2.1 της Εγνατίας, τα αρχαιολογικά στρώματα ξεκινούν από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, συνεχίζονται μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ. και επάνω σε οικοδομήματα και κατασκευές του 4ου αι. π.Χ. θεμελιώνεται η κύρια οικοδομική φάση ενός κτιριακού συγκροτήματος, που χρονολογείται περίπου από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. ως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., οπότε και καταστρέφεται σε όλη του την έκταση από φωτιά¹⁸ (Εικ. 4). Μετά την καταστροφή οι χώροι ουσιαστικά εγκαταλείπονται, αν και η εύρεση λίγων αντικειμένων ρωμαϊκής εποχής, κυρίως νομισμάτων, υποδεικνύει ότι περιστασιακά υπήρχε ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή μέχρι και τον 2ο αι. μ.Χ.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα του κτιριακού συγκροτήματος ερευνήθηκαν σε μια έκταση 1.500 τ.μ. (Σχ. 1). Η ανασκαφή αποκάλυψε τα βόρεια και δυτικά όρια του, ενώ είναι βέβαιο ότι τα κτίρια συνεχίζονται προς τα νότια του ανασκαμμένου χώρου. Αναγνωρίστηκαν με ασφάλεια 21 χώροι διατεταγμένοι στον άξονα βορά-νότου και οργανωμένοι στα βόρεια, νότια και δυτικά μιας τραπεζοειδούς αυλής, επιφάνειας 120 τ.μ. περίπου. Ήδη κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ήταν σαφές ότι σε όλους σχεδόν τους χώρους υπήρχε λατρευτική χρήση, ωστόσο δεν επιχειρήθηκε νωρίτερα ταύτιση με ιερό συγκεκριμένης θεότητας. Στο παρόν κείμενο θα διατυπώσουμε την πρόταση ότι το συγκεκριμένο συγκρότημα αποτελεί, έναν χώρο λατρείας, πιθανότατα το αρχικό ιερό της Μητέρας των Θεών, πριν την ίδρυση του ρωμαϊκού ιερού τον 2ο μ.Χ. αιώνα. Βέβαια μόνο μετά την τελική δημοσίευση της ανασκαφής και του συνόλου των ανασκαφικών δεδομένων θα είναι δυνατόν να έχουμε τη βέβαιη ταύτιση του κτιρίου και όλων των λειτουργιών του¹⁹.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα περιοριστούμε στην παρουσίαση και ερμηνεία των δεδομένων που προσφέρουν ορισμένοι από τους χώρους που ερευνήθηκαν:

Στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοδομικού συγκροτήματος υπάρχει μια ομάδα χώρων, με τους συμβατικούς αρ. 18, 19 και 21 (Σχ. 1), από τους οποίους ο τετράγωνος χώρος 19 είναι ο κεντρικός και μεγαλύτερος (6,00 x 6,00 μ.),

18. Στεφανή 2002α, ό.π. (σημ. 8), 537-538

19. Οι περισσότερες πληροφορίες για την οργάνωση της λατρείας της Θεάς αντλούνται από τα Μητρώα της Αττικής (Αθήνα, Πειραιάς, Φλόα). Βλ. σχετ.: M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, II. *Graecia atque insuale*, [EPRO 50], Leiden 1982: ο ίδιος, *Cybele and Attis. The Myth and Cult*, London 1977: I. Παπαχριστοδούλου, «Άγαλμα και ναός Κυβέλης εν Μοσχάτω Αττικής», *AE*, 189-217.

με είσοδο στη νοτιοδυτική γωνία μέσω της προσπέλασης άλλων χώρων και άλλη μια στο κέντρο του ανατολικού τοίχου. Το δάπεδο του δωματίου είναι κατασκευασμένο από πατημένο πηλόχωμα, όπως τα δάπεδα όλα των χώρων που ερευνήθηκαν. Σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του δωματίου έχει διαμορφωθεί κτιστό θρανίο (μήκους 2,70 μ.) και μπροστά από αυτό υπάρχει τραπέζιοσχημη κατασκευή (μέγιστων διαστάσεων 2,15 × 1,80 μ.), η οποία σχηματίζεται από πήλινο περιχειλόμενα με κυκλικές απολήξεις (Εικ. 5). Η εσωτερική επιφάνεια της κατασκευής έχει σχηματιστεί από αλληπάλληλα στρώματα τέφρας, ενώ όλη η περιοχή χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία καύσης. Η μορφή της κατασκευής και η παρουσία της τέφρας, μας οδηγούν στην ταύτιση της κατασκευής με βωμό. Σε ό, τι αφορά τα κινητά ευρήματα του χώρου 19, σημειώνουμε την παρουσία μεγάλου πίθου με λίθινο καπάκι στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, ενώ η ποσότητα της κεραμικής που βρέθηκε στον χώρο ήταν μεγάλη: τριάντα (30) ολόκληρα μελαμβαφή και αβαφή αγγεία διαφόρων σχημάτων (πινάκια, αμφορίσκοι, σκυφίδια, λεκάνες και λύχνοι). Επίσης βρέθηκαν υφαντικά βάρη και περισσότερα από 40 μεταλλικά αντικείμενα, στα οποία περιλαμβάνονται κοσμήματα (ψήφοι, πόρπες) και μικρά εργαλεία (βελόνες, μαχαιρίδια). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν πέντε γυναικεία ειδώλια, από τα οποία το ένα συγκολλήθηκε ολόκληρο και αποτελεί ένα από τα πιο εύγλωττα ευρήματα της ανασκαφής: πρόκειται για προτομή της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης (Εικ. 6) με πυργωτό διάδημα²⁰ και το σύμβολο της ημισελήνου²¹ –και τα δύο διακριτά εικονογραφικά της χαρακτηριστικά²²– η οποία μάλιστα βρέθηκε δίπλα στον βωμό. Ειδώλια της Μητέρας των Θεών με ανάλογα εικονογραφικά χαρακτηριστικά έχουν βρεθεί στα Ιερά της Θεάς στην Πέλλα και στη Βεργίνα καθώς και στην πόλη των Πετρών Φλώρινας²³. Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα προέρχεται από τον

20. Για το χαρακτηριστικό του τειχόμορφου στέμματος στην εικονογραφία της Μητέρας των Θεών βλ. Π. Παπαγεωργίου, *Το τειχόμορφο στέμμα στην τέχνη της Μέσης Ανατολής και της αρχαίας Ελλάδας έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής*, Αθήνα 1997, σσ. 194, 195· Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 211, 212.

21. Το σύμβολο της ημισελήνου σχετίζεται με τη συγγένεια της Μητέρας των Θεών με την Αφροδίτη. Βλ. σχετικά L. R. Farnell, *The Cults of Greek States II*, Oxford 1896-1909, σ. 699· LIMC II 1984, 113, αρ. 1156· Παπαγεωργίου, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 161· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 18), σ. 51, 215.

22. Για την εικονογραφία της Μητέρας των Θεών/Κυβέλης βλ. αναλυτικά F. Naumann-Steckner, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen Kunst*, Tübingen 1983.

23. Ένθρονη Μητέρα των Θεών με τειχόμορφο στέμμα και ανάγλυφες ημισελήνους βρέθηκε στο Ιερό της Μητέρας των Θεών στην Πέλλα βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 18), αρ. 52, πίν. 59 α, 49-51, όπου και σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία. Τειχόμορφο είναι και το στέμμα της ένθρονης Κυβέλης/Μητέρας των Θεών από το αντίστοιχο Ιερό στη Βεργίνα, Σ. Σ. Δρούγου, «Βεργίνα: Ιερό Μητέρας Θεών – Κυβέλης», *AEMΘ* 4 (1990), 6, εικ. 4. Στα δύο παραπάνω παραδείγματα η Θεά κρατάει τύμπανο και φιάλη

χώρο 19: πρόκειται για θησαυρό 22 χάλκινων νομισμάτων²⁴ μέσα σε μικρό αγγείο είχε κρυφτεί στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου. Από τα 22 νομίσματα, τα 5 είναι Φιλίππου Ε²⁵, ενώ τα υπόλοιπα αποτελούν αυτόνομες κοπές Πέλλας²⁶, Αμφίπολης²⁷ και Θεσσαλονίκης²⁸. Η συγκεκριμένη κατηγορία νομισμάτων τοποθετούνταν παλαιότερα μεταξύ του 187 και 31 π.Χ. Σήμερα έχει επικρατήσει η άποψη του κ. Τουράτσογλου, ο οποίος περιόρισε το χρονολογικό πλαίσιο τους από το 187 έως το 168 π.Χ.²⁹ Νεότερες έρευνες αναθεωρούν και αυτή την άποψη προτείνοντας ως χρονολογία έναρξης κυκλοφορίας των αυτόνομων κοπών το 168 π.Χ.³⁰ Σε κάθε περίπτωση αυτή η συζήτηση είναι σε εξέλιξη και μπορούμε να κρατήσουμε ως στοιχείο χρονολόγησης του χώρου περίπου τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., χρονολόγηση, η οποία έτσι κι αλλιώς συμφωνεί με το σύνολο των υπόλοιπων ευρημάτων.

Δυτικά και νότια του χώρου 19 και σε άμεση σύνδεση με αυτόν βρίσκονται τα μικρότερα δωμάτια 18 και 21. Ο χώρος 18 περιείχε άφθονα αβαφή και μελαμβαφή αγγεία (σκυφίδια, πινάκια, κάνθαροι) και αρκετά ανάγλυφα. Άξια αναφοράς είναι ένα ειδώλιο βοοειδούς, που θυμίζει αντίστοιχο από το Μητρώο της Βεργίνας³¹ και ένας περίτεχνος πλαστικός ηθμός με τη μορφή ποδιού με σανδάλι (Εικ. 7). Ανάλογος έχει βρεθεί στην ελληνι-

και συνοδεύεται από το ιερό της ζωο, το λιοντάρι. Ανάλογα είναι τα χαρακτηριστικά πήλινων ειδωλίων από τις Πέτρες, Π. Αδάμ-Βελένη, *Πέτρες Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 72, 74, εικ. 62 (δεύτερο από αριστερά), 67 και 68. Βλ. επίσης το ενδιαφέρον υλικό που περιλαμβάνει αρκετά γυναικεία ειδώλια από τη θέση Κάτω Μπράβας Βελβεντού, σε Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη – Ε. Μαγγουρετσίου, «Αλιάκμων 1997. Από την ανασκαφική έρευνα στη θέση Κάτω Μπράβας Βελβεντού», ΑΕΜΘ 11 (1997), 57-66 εικ. 6-8. Κάποια από αυτά παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με τα ειδώλια της Καλλιπέτρας.

24. Αρ. ευετηρίου Μουσείου Βέροιας Ν 1128-1149. Ας σημειώσουμε ότι και στο Ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα βρέθηκε μικρός θησαυρός χάλκινων νομισμάτων του 2ου αι. π.Χ., αυτόνομων κοπών Θεσσαλονίκης και Πέλλας, βλ. Δρούγου 1990, ό.π. (σημ. 23), 8.

25. H. Gaebler, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands, Band III, Makedonia und Paionia*, 2. Abteilung, Berlin 1935, σ. 192, πίν. XXV, 3.

26. Gaebler, ό.π. (σημ. 25), 94, πίν. XXIII, 27, 29.

27. Gaebler, ό.π. (σημ. 25), 34, 35, πίν. IX, 1, 9, 11.

28. Gaebler, ό.π. (σημ. 25), 118, 119, πίν. XXII, 21, 28.

29. G. Touratsoglou, «Macedonia», στο A. M. Burnett – M. H. Crawford (επιμ.), «The Coinage of the Roman World in the Late Republic. Proceedings of a Colloquium Held at the British Museum in September 1985», BAR 326, 55' Γ. Τουράτσογλου, *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ. – 268-286 π.Χ. Η μαρτυρία των «Θησαυρών»*, Αθήνα 1993, σσ. 16-17.

30. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Χ. Γκατζόλη για τις παρατηρήσεις του στο ζήτημα της χρονολόγησης των νομισμάτων.

31. Δρούγου 1990, ό.π. (σημ. 23), 7, εικ. 6. Στο Μητρώο της Βεργίνας βρέθηκαν έξι πήλινα ειδώλια ταύρων, τα οποία συσχετίζονται από την ανασκαφεία με το είδος των θυσιών προς τιμήν της θεάς. Βλ. σχετ. Δρούγου 1990, αυτ., 10 σημ. 13, εικ. 14.

στική πόλη των Πετρών στη Φλώρινα³² αλλά και στο Κρουνέρι της Μικρής Σάντας Βεργίου³³. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν ειδώλια της Αφροδίτης με συνοδεία Έρωτα και μικρού κοριτσιού/λάτρισσας (Εικ. 8), τύπος που μας είναι γνώριμος από την κοροπλαστική παραγωγή της Βέροιας³⁴. Επίσης συλλέχθηκαν υφαντικά βάρη, τα περισσότερα ενσφράγιστα. Η χρονολόγηση όλων των αντικειμένων που βρέθηκαν στον χώρο τοποθετούν τη χρήση του στο προαναφερθέν χρονολογικό πλαίσιο.

Ο χώρος 21 ήταν φτωχότερος σε ευρήματα: λίγα κοσμήματα, μικροεργαλεία, δύο πήλινοι βωμοί, τυπικό εύρημα σε ιερά, από τους οποίους ο ένας με ανάγλυφες γιρλάντες³⁵, παραπέμπει σε ανάλογο από το Ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα. Υφαντικά βάρη βρέθηκαν και σε αυτόν τον χώρο, όπως σε πολλούς του οικοδομικού συγκροτήματος. Το στοιχείο των πολυάριθμων αγνυθών απαντά και σε άλλα Ιερά της Μητέρας των Θεών³⁶ και πιθανώς συνδέεται με τη γυναικεία διάσταση της λατρείας και την παρουσία των υφαντικών βαρών ως αναθημάτων³⁷ εκ μέρους των λατρευτριών. Περαιότερα έρευνα μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα ως προς τη δυνατότητα παραγωγής και ανάθεσης υφασμάτων μέσα στο Ιερό.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα θεωρούμε ότι ο χώρος 19 έχει όλα τα χαρακτηριστικά για να θεωρηθεί κεντρικός λατρευτικός χώρος, ενώ οι χώροι 18 και 21 είναι βοηθητικοί, πιθανώς αποθήκες τελετουργικών αντικειμένων και σκευών ή χώροι προετομασίας των ιεροπραξιών.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια τα δεδομένα δύο χώρων της δυτικής πτέρυγας του συγκροτήματος (Σχ. 1): ο χώρος 2, είναι ένα μεγάλο, ορθογώνιο δωμάτιο (διαστάσεων 7, 50 × 5,70 μ.) με είσοδο στη βορειοανατολική γωνία, ενώ δεν αποκλείεται η ύπαρξη δευτερεύουσας εισόδου από τον δρο-

32. Αδάμ-Βελένη *ό.π.* (σημ. 23), σ. 66, εικ. 58.

33. Για την ανασκαφή της Μ. Σάντας, Λ. Στεφανή, «Οι ανασκαφές στη Μικρή Σάντα Βεργίου: από τον προϊστορικό οικισμό στην ελληνιστική κόμη», *ΑΕΜΘ* 16 (2002β), 550 κ.ε.

34. Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής*, Αθήνα 2002, ομάδα Ε, 136-141, όπου προτείνεται η ταύτιση της κεντρικής μορφής με Αφροδίτη καθώς και η απόδοση του συγκεκριμένου τύπου στο εργαστήριο της Βέροιας κατά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

35. Δρούγου 1990, *ό.π.* (σημ. 23), 7, εικ. 6

36. Στ. Δρούγου, «Βεργίνα. Το Ιερό της Μητέρας των Θεών, 1991», *ΑΕΜΘ* 5 (1991) 2' Στ. Δρούγου «Βεργίνα: Το Ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 48' Στ. Δρούγου «Βεργίνα: Το Ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 46-47, για υφαντικά βάρη στο Μητρώο της Βεργίνας, Κ. Σιομανίδης - Γ. Καραϊσκού, «Σωστική ανασκαφή στην Ποτιδαία Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 487, 489, για τον μεγάλο αριθμό αγνυθών σε κτιριακό συγκρότημα στην Ποτιδαία, το οποίο ταυτίστηκε με Ιερό της Μητέρας των Θεών από τον Μ. Τιβέριο, *Μακεδόνες και Παναθηναία. Παναθηναϊκοί αμφορείς από τον βορειοελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2000, σσ. 18, 20.

37. Δρούγου 1996, *ό.π.* (σημ. 36), 46.

μίσκο ανατολικά του χώρου. Δίπλα στη βορειοανατολική είσοδο ήταν η θέση μεγάλης, κυκλικής εστίας, ενώ σε επαφή με τη βορειοδυτική γωνία υπήρχε κτιστή, πηλόχρυστη κατασκευή με τη μορφή θρανίου. Στο θρανίο ήταν τοποθετημένη ομάδα λατρευτικών αντικειμένων: ειδώλιο Έρωτα τύπου γνωστού από τα εργαστήρια της Βέροιας³⁸ και της Πέλλας³⁹, σύμπλεγμα Αφροδίτης με Ερωτιδείς και θυμιατήρια⁴⁰. Στον χώρο 2 βρέθηκαν επίσης πήλινοι βωμίσκοι⁴¹, αποσπασματικά γυναικεία ειδώλια και τμήμα γενειοφόρας ανδρικής κεφαλής, η οποία πιθανότατα ταυτίζεται με διονυσιακή μορφή (Εικ. 9). Η παρουσία μιας διονυσιακής μορφής όχι μόνο δεν μας ξενίζει σε ένα Ιερό της Μητέρας των Θεών αλλά, όπως έχουν αποδείξει οι σχετικές μελέτες, η λατρεία της Θεάς έχει στενή σχέση με τον Διόνυσο ως προς τη γονιμική και οργιαστική διάστασή της, γι' αυτό συχνά οι δύο θεότητες συλλατρεύονται⁴². Στην κεραιμική του δωματίου 2 κυριαρχούν τα άωτα σκυφίδια.

Ο χώρος 3, ο οποίος βρίσκεται σε συνέχεια προς νότο, είναι ένας από τους μεγαλύτερους χώρους του συγκροτήματος (60 τ.μ.). Σε αυτόν βρέθηκαν ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα της ανασκαφής, όπως τμήμα πήλινου κιονίσκου και πήλινη προτομή Πάνα με σύριγγα. Από εδώ επίσης προέρχεται ένα πήλινο σφράγισμα με οπές για το πέρασμα του λίνου και ίχνη παπύρου στην οπίσθια όψη. Στην εμπρόσθια όψη αποδίδεται το σύμβολο του ροπαλού και η επιγραφή ΒΕΡΟΙΑΣ ΠΟΛΙΤΑΡΧΩΝ (Εικ. 10). Η παρουσία του σφραγίσματος σε αυτό το κτίριο καταδεικνύει τον δημόσιο χαρακτήρα του⁴³ και παράλληλα αποσαφηνίζει τη διοικητική θέση του οικισμού σε άμεση σύνδεση και εξάρτηση από τη Βέροια. Σφραγίσματα έχουν βρεθεί στα Ιερά της Μητέρας των Θεών τόσο στη Βεργίνα⁴⁴ με παράσταση

38. Τσακάλου-Τζαναβάρη *ό.π.* (σημ. 34), 179 κ.ε., πίν. 83 κ.ε.

39. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη *ό.π.* (σημ. 20), 53-55, πίν. 66-68.

40. Στο Ιερό της Πέλλας βρέθηκαν θυμιατήρια διαφόρων τύπων, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), 59 κ.ε., ανάλογα και στο Μητρώο της Βεργίνας, Δρούγου 1992, *ό.π.* (σημ. 36), 48, εικ. 4.

41. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), σσ. 62-63, για πήλινους ορθογώνιους βωμίσκους από το Ιερό της Μητέρας των Θεών στην Πέλλα και για τη χρήση τους στις τελετουργίες, στο ίδιο βλ. σημ. 329 για παράλληλα.

42. Γενικά U. Bianchi, *The Greek Mysteries*, Brill 1976, για χρήσιμη σύνοψη του θέματος βλ. Δρούγου 1996, *ό.π.* (σημ. 36), 41-42 σημ. 1-4 και Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 36), 19-20, σημ. 29, 30. Η παρουσία του Διονύσου έχει τεκμηριωθεί στα Μητρώα της Πέλλας, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), 59-60, 211-212, όπου και ευρύτερη συζήτηση για τη σχέση της μητραϊκής λατρείας με τη διονυσιακή και της Βεργίνας Δρούγου 1996, *αυτ.*, 47, 49, σημ. 28.

43. Για τη χρήση των σφραγιδμάτων βλ. Π. Πάντος, *Τα σφραγίσματα της Αιτωλικής Καλλιπόλεως*, Αθήνα 1985, σ. 15 κ.ε.

44. Δρούγου 1991, *ό.π.* (σημ. 36), 2, εικ. 5, 6· Δρούγου 1996, *ό.π.* (σημ. 36), 49.

κεφαλής Ηρακλή όσο και στην Πέλλα⁴⁵ με παράσταση προτομής αλόγου. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν σε αυτούς τους χώρους φυλάσσονταν αρχαία της πόλης, ωστόσο η παρουσία σφραγισμάτων θεωρούμε ότι συνδέεται με την υπόσταση της Μητέρας των Θεών ως προστάτιδας της πόλης και του δημόσιου βίου, όπως έχει παρατηρηθεί από άλλους μελετητές⁴⁶.

Η τελευταία ομάδα χώρων τους οποίους θα παρουσιάσουμε βρίσκονται στον βόρειο τομέα του οικοδομικού συγκροτήματος της Καλλιπέτρας. Πρόκειται για τον χώρο 12 και τον άμεσα συνδεδεμένο με αυτόν, 13 (Σχ. 1). Η πρόσβαση στην ομάδα δωματίων που βρίσκεται σε αυτή την περιοχή, γίνεται τόσο από την αυλή μέσω ανοιγμάτων στο νότιο άξονα των χώρων όσο και από άνοιγμα στα ανατολικά. Τα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν και από τους δύο χώρους θεωρούμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικά και εύγλωττα για την ταύτιση του οικοδομικού συγκροτήματος της Λευκόπετρας. Συγκεκριμένα από τον μικρό, τετράγωνο χώρο 13 προέρχεται ειδώλιο καθιστού λέοντα που διατηρεί και τμήμα θρόνου καθώς και αποσπασματικό ειδώλιο της Μητέρας των Θεών με τειχόμορφο διάδημα. Θεωρούμε πιθανό και τα δύο κομμάτια να ανήκουν σε ειδώλιο έθρονης Θεάς με λιοντάρι⁴⁷. Σημαντική επίσης είναι η προτομή γυναικείας μορφής η οποία φέρει κέρας (Εικ. 11) και πιθανώς συσχετίζεται με τη λατρεία της Αφροδίτης, καθώς όπως γνωρίζουμε το κέρας αφθονίας –σύμβολο κατεξοχήν της Θεάς Τύχης– συναντιέται και σε παραστάσεις άλλων θεοτήτων που συνδέονται με τη γονιμότητα της γης, όπως η Αφροδίτη⁴⁸. Φαίνεται ότι η συλλατρεία της Μητέρας των Θεών με την Αφροδίτη αλλά και με άλλες θεότητες⁴⁹, όπως ο Διόνυσος, ήταν καθιερωμένη, καθώς έχει σαφώς τεκμηριωθεί στο αντίστοιχο Ιερό της Πέλλας, όπου η ανασκαφείας επισημαίνει ότι οι δύο θεότητες δεν είχαν χωριστούς χώρους λατρείας⁵⁰, ενώ αξιόπιστες ενδείξεις για συλλατρευόμενες θεότητες υπάρχουν και στο Μητρώο της Βεργίνας⁵¹ και της Πο-

45. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 114, αρ. 256. Για τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στην Αγορά της Πέλλας, στο χώρο που χαρακτηρίστηκε ως αρχείο βλ. Ιω. Ακαμάτης, «Η Αγορά της Πέλλας κατά το 1991-1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 118, εικ. 7-8, σημ. 15.

46. Παπαγεωργίου *ό.π.* (σημ. 20), σ. 169 κ.ε. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 207 σημ. 626.

47. Το λιοντάρι αποτελεί πανάρχαιο, φρυγικό σύμβολο της Μεγάλης Θεάς. Βλ. σχετ. W. Burkert, *Ελληνική Μυθολογία και Τελετουργία. Δομή και Ιστορία*, Αθήνα 1997 (ελλην. μτφρ.), σ. 166.

48. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι Πέλλας*, Αθήνα 1994, σ. 230, σημ. 357. Τσακάλου-Τζαναβάρη 1996, *ό.π.* (σημ. 34), σ. 145, 152 κ.ε., Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 185 σημ. 574.

49. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 36), σσ. 19-20.

50. Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), σσ. 215-219.

51. Δρούγου 1992, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 48.

τίδαιας⁵². Ειδικά σε ό,τι αφορά τη συλλατρεία της Μητέρας των Θεών με την Αφροδίτη, θα λέγαμε ότι είναι μάλλον αναμενόμενη καθώς οι ίδιες οι υποστάσεις τους συμπλέκονται ήδη από τα πρώτα στάδια της λατρείας τους από τους Έλληνες⁵³, ενώ και η συγχώνευση της βακχικής λατρείας με αυτή της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης αποδεικνύεται και από γραμματειακές πηγές⁵⁴.

Ο κεντρικός χώρος 12 (7,20 × 6,00 μ.) παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον: στο κέντρο του υπάρχει εστία, ενώ στη ΒΔ γωνία κτιστό θρανίο (0,90 × 0,40 μ.), την επιφάνεια χρήσης του οποίου αποτελεί μεγάλος πλακαρός λίθος. Ακριβώς δίπλα και εφαπτόμενα στον βόρειο τοίχο του δωματίου υπάρχει άλλη κατασκευή (1,80 × 0,40 μ.) πληρόκτιστη, ορθογώνια και χαμηλότερη, ενώ δίπλα της βρίσκεται η θέση μαρμαρίνου κιονίσκου (Εικ. 12). Σε επαφή με τον δυτικό τοίχο βρίσκεται άλλη μία κατασκευή, με τη μορφή λίθινου επιμήκους θρανίου (2,00 × 0,60 μ.), επάνω στο οποίο βρέθηκαν αρκετά ολόκληρα αγγεία, κυρίως μελαμβαφή σκυφίδια. Απέναντι και παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο του δωματίου υπάρχει πήλινος λουτήρας χωρίς οπή απορροής του νερού, στοιχείο που αποδίδει στον λουτήρα τελετουργική και όχι χρηστική λειτουργία. Η παρουσία του λουτήρα αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο που ενισχύει την ταύτιση του κτιριακού συγκροτήματος με ιερό της Μητέρας των Θεών, καθώς όπως έχει επισημανθεί σε σχετικές μελέτες, το νερό έπαιξε σημαντικό ρόλο σε τελετουργικά δρώμενα προς τιμήν της θεάς⁵⁵. Τα κινητά ευρήματα που συλλέχθηκαν στον χώρο ήταν πραγματικά πολυάριθμα: 47 ολόκληρα αγγεία (μυροδοχεία, μελαμβαφή σκυφίδια, πινάκια, κάνθαροι και λεκάνες, μακεδονικοί αμφορείς και ανάγλυφα αγγεία, ηθμός και θυμιατήρι) και ποικίλα μεταλλικά αντικείμενα (πόρπες, βελόνες, δαχτυλίδια, μαχαίρια κ.ά.). Ειδώλια και τμήματα ειδωλίων γυναικείων μορφών βρέθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του δωματίου, στην περιοχή των θρανίων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μεγάλο γυναικείο κεφάλι που φέρει στεφάνη με δακτυλιόσχημη βάση και διακόσμηση με επίθετους δίσκους. Η μορφή φορά δισκοειδή ενώτια και έχει κόμμωση κνυδιακού τύπου. Τα χαρακτηριστικά αυτά παραπέμπουν σε Αφροδίτη με κοντινά παράλληλα σε κεφάλια ειδωλίων Αφροδίτης από τα εργαστήρια της Πέλλας⁵⁶ και της Βέροιας⁵⁷. Τα λατρευτικού χαρακτήρα αντικείμενα του χώρου συμπλη-

52. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 36), σ. 190 σημ. 20, Τιβέριος 2000 σ. 20, σημ. 31,32.

53. Burkert, *ό.π.* (σημ. 47), σ. 166.

54. Burkert, *ό.π.* (σημ. 47), σ. 167.

55. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), σ. 213' Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 36), σ. 21.

56. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, *ό.π.* (σημ. 48), αρ. 345, πίν. 42, αρ. 278, πίν. 32, αρ. 286, πίν. 35' Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, *ό.π.* (σημ. 20), αρ. 9, πίν. 42, αρ. 10, πίν. 43, αρ. 7, πίν. 297, αρ. 1, πίν. 38.

57. Τσακάλου-Τζαναβάρη, *ό.π.* (σημ. 34), αρ. 262, πίν. 71, αρ. 268, πίν. 75, αρ. 269, πίν. 76, και πιο περύτερα καλύματα κεφαλής αρ. 271, 273, 274, πίν. 78, 79.

ρώνονται από πήλινο ομοίωμα κίονα και πόδι τράπεζας. Στο δωμάτιο 12 βρέθηκαν, ακόμη, 60 υφαντικά βάρη, τα περισσότερα ενσφράγιστα και συγκεντρωμένα σε δύο σημεία του δωματίου: στα ΝΑ, πάνω και γύρω από μια μεγάλη ξύλινη δοκό, η οποία βρέθηκε εδώ απανθρακωμένη, και έξω από τη ΝΔ είσοδο του χώρου, στον διάδρομο. Στην ίδια περιοχή βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ανάγλυφης κεραμικής. Η θέση εύρεσης των αγνύθων και των ανάγλυφων αγγείων, καθώς και η παρουσία απανθρακωμένου ξύλου, υποδεικνύουν ότι πιθανώς ήταν τοποθετημένα σε ράφια αναρτημένα στον νότιο και δυτικό τοίχο αντίστοιχα. Ας σημειώσουμε ότι η εύρεση αγνύθων ως αναθημάτα σε ιερά δεν είναι παράδοξο φαινόμενο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Μητρώου της Βεργίνας, όπου η ανασκαφείας, σημειώνει την εύρεσή τους «σε ξεχωριστή θέση»⁵⁸, όπως ακριβώς διαπιστώθηκε και για τις αγνύθες του χώρου 12, ενώ στο ιερό της Ποτίδαιας οι ανασκαφείς σημειώνουν τον μεγάλο αριθμό υφαντικών βαρών⁵⁹. Από την άλλη πλευρά στο κτιριακό συγκρότημα της Καλλίπετρας πέρα από την παρουσία των αγνύθων ως αναθηματικών αντικειμένων σε συγκεκριμένα δωμάτια που χαρακτηρίζονται από ένα σύνολο λατρευτικών και τελετουργικών χαρακτηριστικών, υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα που υποστηρίζουν την ύπαρξη εργαστηρίων υφαντουργίας σε χώρους, οι οποίοι δεν παρουσιάζονται στο παρόν κείμενο. Η παρουσία εργαστηριακών χώρων στα Ιερά της Μητέρας των Θεών είναι ένα στοιχείο που έχει επιβεβαιωθεί στο Μητρώο της Πέλλας. Μάλιστα η ανασκαφείας συσχετίζει τα εργαστήρια με τις ανάγκες του ίδιου του ιερού και των πιστών του⁶⁰. Η κεραμική του χώρου χρονολογείται από τα μέσα του 3ου μέχρι το τρίτο τέταρτο περίπου του 2ου αι. π.Χ., ενώ τα ειδώλια φαίνεται να εντοπίζονται κυρίως στη φάση των μέσων του 2ου αι. π.Χ. ή αμέσως μετά. Τα 22 νομίσματα που βρέθηκαν στον χώρο χρονολογούνται στην πλειοψηφία τους στον 2ο αι. π.Χ. και λιγότερα στον 3ο και στον 4ο αι. π.Χ. Όλα τα παραπάνω αρχιτεκτονικά στοιχεία και τα κινητά ευρήματα που παρουσιάσαμε για τον χώρο 12 και τους προσκείμενους του συνηγορούν κατά τη γνώμη μου σε μια συστηματική λατρευτική χρήση του χώρου, με επίκεντρο γυναικεία ή γυναικείες θεότητες, πιθανώς την Αφροδίτη και τη Μητέρα των Θεών.

Υπάρχει όμως άλλη μια κατασκευή στον χώρο 12 η οποία δίνει μια νέα διάσταση στα δεδομένα. Πρόκειται για λιθοκτιστή, κυκλική κατασκευή, διαμέτρου 2,00 μ., δίπλα στην είσοδο. Ο λιθοσωρός είχε κατασκευαστεί

58. Δρούγου 1996, ό.π. (σημ. 36), σ. 46

59. Σιομανίδης – Καραϊσκού, ό.π. (σημ. 36), σ. 487, 489' Ντ. Κουσουλάκου, «Ανασκαφή Ποτίδαιας 1993», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 456' Ντ. Κουσουλάκου, «Ανασκαφή Ποτίδαιας 1994», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 308.

60. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, ό.π. (σημ. 20), σ. 219.

γύρω από έναν κεντρικό πυρήνα με σειρές μεγάλων λίθων, χωρίς συνδετικό υλικό, που αναπτύσσονταν σπειροειδώς γύρω από τον κεντρικό πυρήνα. Η κατασκευή κάλυπτε και προφανώς αποτελούσε το σήμα μιας ανδρικής ταφής (Εικ. 13). Δεξιά στο στέγνο του νεκρού μία χάλκινη περόνη συγκρατούσε το ένδυμα, ένα χάλκινο νόμισμα –πλήρως διαβρωμένο– είχε τοποθετηθεί στο στόμα και τρία νομίσματα στη δεξιά παλάμη του. Και τα τρία είναι αυτόνομες κοπές Πέλλης⁶¹ (εμπρ.: κεφάλι Αθηνάς προς τα δεξιά, οπισθ.: βόδι που βόσκει ΠΕΛΛΗΣ), για τη χρονολόγηση των οποίων κάναμε πιο πάνω σύντομη συζήτηση με αφορμή τον θησαυρό του χώρου 19. Κατά συνέπεια τα τρία νομίσματα στο χέρι του νεκρού μας παραπέμπουν επίσης στα μέσα περίπου του 2ου αι. π.Χ. ή αμέσως μετά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προσδίδουν στο εύρημα τα πορίσματα της ανθρωπολογικής εξέτασης του σκελετού από την κα. L. Wynne και τον κ. Θ. Αντίκα⁶²: πρόκειται για άνδρα περίπου 31 ετών και ύψους γύρω στο 1,70 μ., ο οποίος έφερε ένα σπάνιο τραύμα μεταξύ του 11ου και 12ου θωρακικού σπονδύλου. Επρόκειτο για μια οπή διάτρησης από αιχμηρό αντικείμενο, το οποίο διαπέρασε τη σπονδυλική στήλη πέρα ως πέρα αφού διέτρησε πνεύμονα, ήπαρ, αορτή, διάφραγμα και ίσως μέρος της καρδιάς. Η μελέτη που έγινε έδειξε ότι το θανατηφόρο τραύμα είχε προκληθεί από οξυβέλος καταπέλτη, το οποίο αφαιρέθηκε πριν τον ενταφιασμό του νεκρού. Το σημαντικό στοιχείο, λοιπόν, που προκύπτει είναι ότι ο άνδρας που ήταν θαμμένος στον χώρο 12 πέθανε στη μάχη. Σε μια μάχη που έγινε γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. όπως μπορούμε να πούμε με βάση τα νομίσματα που τον συνοδεύουν. Το επόμενο ερώτημα που τίθεται έχει να κάνει με τη σχέση αυτού του νεκρού και του απλού μνημείου που έγινε για να σηματοδοτήσει την ταφή του με τον χώρο 12, αλλά και ευρύτερα με το συγκεκριμένο οικοδομικό συγκρότημα της Καλλίπετρας, το οποίο –όπως δείχνουν τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω– προσφέρει αρκετά στοιχεία, ώστε να γίνει αποδεκτή η πρόταση για ταύτισή του με ιερό της Μητέρας των Θεών. Η πρώτη σκέψη που έγινε ήδη κατά την ανασκαφή είχε σχέση με τη σημαντικότητα του νεκρού για την κοινότητα και με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πέθανε, στις οποίες έριξε φως, όπως είδαμε, η ανθρωπολογική έρευνα. Η σημαντικότητα του νεκρού για την κοινότητα δεν είναι δυνατό να διασαφηνιστεί καθώς είναι ανώνυμος, εκτός από το ίδιο το γεγονός του ενταφιασμού του σε ένα χώρο κατά τα φαινόμενα ιερό. Χρονολογικά, παρά την αδυναμία πιο ακριβούς χρονολόγησης,

61. Αρ. ευρ. Μ. Βέροιας Ν 1013, 1014 και 1015 Gaebler, *ό.π.* (σημ. 25), σ. 95, πίν. XVIII. 30, σ. 96, πίν. XIX. 4, σ. 93, πίν. XVIII. 26

62. T. Antikas – L. Wynne-Antikas – J. Naylor – L. Stefani, «Perimortem Weapon Trauma to the Thoracic Vertebrae of a 2nd Century B.C.E. Adult Male from Central Macedonia, Northern Greece», *Journal of Paleopathology* 2 (2004) 69-78.

γνωρίζουμε με βάση τα νομίσματα ότι η ταφή δεν είναι παλιότερη από τη χρήση του υπόλοιπου χώρου αλλά ούτε και μεταγενέστερη, αφού η καταστροφή του συγκροτήματος, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, προσδιορίζεται με βάση όλα τα ευρήματα μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Το στρώμα καταγραφής του χώρου και ολόκληρου του συγκροτήματος καλύπτει την επιτύμβια κατασκευή μέσα στον χώρο 12. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι πρόκειται για έναν άνθρωπο που τιμάται ιδιαίτερα μετά τον θάνατό του σε μάχη σε μια περίοδο μάλιστα κατά την οποία δεν επικρατεί ειρήνη στη Μακεδονία λόγω βαρβαρικών επιδρομών και εσωτερικών στάσεων⁶³. Η ένταξη του τάφου σε έναν χώρο που ήδη λειτουργούσε ως ιερό χρειάζεται παραπέρα ερμηνεία. Ίσως είναι παρακινδυνευμένο να μιλήσουμε για αφηρωισμό νεκρού δεδομένου ότι, από όσο γνωρίζω, δεν υπάρχουν ανασκαφικά παράλληλα του ευρήματός μας στη Μακεδονία. Βέβαια η ηρωολατρεία⁶⁴ είναι τεκμηριωμένη τόσο για παλαιότερες περιόδους όσο και για τα ελληνιστικά χρόνια, που μας ενδιαφέρουν εδώ και είναι γνωστό ότι η νεκρική και ηρωική λατρεία έχουν πανάρχαιες ρίζες στην ελληνική θρησκεία⁶⁵, όπως μας υποδεικνύουν εύγλωττα τόσο οι γραμματειακές πηγές όσο και τα αρχαιολογικά δεδομένα. Εκτός από την εικονογραφία, η οποία είναι πλούσια σε παραστάσεις ηρώων-νεκρών, σπουδαίοι άνθρωποι αφηρωίζονται αιώνες μετά τον θάνατό τους, όπως ο Αρχίλοχος στην Πάρο, ο οποίος τιμήθηκε με ηρώο στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια⁶⁶ ή όπως ο Όμηρος στη Χίο, ο οποίος τιμώταν ως ήρωας τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ. ως τον 1ο αι. μ.Χ.⁶⁷. Ωστόσο η Μεσσήνη είναι ο χώρος μας δίνει τις περισσότερες ανασκαφικές πληροφορίες για την ηρωική λατρεία και τη μεταθανάτια απόδοση τιμών σε επιφανείς πολίτες κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή: εκτός από τον αφηρωισμό προγόνων – οικιστών⁶⁸ (Μεσσήνη) και θρυλικών πολεμιστών⁶⁹ (Αριστομένης) τιμώνται σύγχρονα, ιστορικά πρόσωπα⁷⁰ (γλύπτης Δαμοφώντας), τα οποία διακρίθηκαν ιδιαίτερα ή πρόσφεραν τη ζωή τους στην πατρίδα σε κρίσιμες στιγμές⁷¹ (μνημείο πεσόντων). Βέβαια σε όλες αυτές τις περιπτώσεις

63. Βλ. γενικά Φ. Παπάζογλου, «Η Μακεδονία υπό τους Ρωμαίους. Πολιτικές και διοικητικές εξελίξεις, 192-199», στο Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982.

64. Αναλυτικά για την ηρωική λατρεία και την εικονογραφία της βλ. Εμμ. Βουτυράς, «Ηφαιστίου Ήρωας», *Εγνατία* 2 (1990) 123-173.

65. Βλ. γενικά Β. C. Dietrich, *Death, Fate and the Gods*, London 1965' L. R. Farnell, *Ο Ήρωας στην Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, ελλην. μτφρ., Αθήνα 1996.

66. A. Ohnesorg, «Der dorische Prostylon des Archilochos von Paros», *AA* (1982) 271-290.

67. J. Larson, *Greek Heroine Cults*, London 1995, σ. 129.

68. Π. Θέμελης, *Ήρωες και Ηρώς στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000, σσ. 5-24.

69. Θέμελης, *ό.π.* (σημ. 68), σσ. 28-40.

70. Θέμελης, *ό.π.* (σημ. 68), σσ. 88-95.

71. Θέμελης, *ό.π.* (σημ. 68), σσ. 96-102.

οι ήρωες είναι επώνυμοι και τιμώνται με επιβλητικά μνημεία ή τιμητικά ψηφίσματα, σε αντίθεση με τον νεκρό πολεμιστή της Λευκόπετρας, ο οποίος τάφηκε σε ένα απλό μνημείο και παρέμεινε στην ανωνυμία. Γενικότερα οι περιπτώσεις τάφων-ηρώων που έχουν ταυτιστεί είναι πολύ λίγες. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση του τάφου-ηρώου στην αγορά της Κυρρήνης, το οποίο έχει αποδοθεί στον οικιστή Βάττο⁷². Δικαιούμαστε όμως να υποθέτουμε ότι ο μαχητής της Λευκόπετρας τιμήθηκε από την πατρίδα του με την ένταξή του τάφου του σε έναν χώρο ιερό, όπως πιστεύουμε, για την ενάρετη πιθανώς ζωή και τον ηρωικό προφανώς θάνατό του, σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη εποχή. Άλλωστε, όπως έχει γράψει χαρακτηριστικά ο Burkert, «όλοι οι Έλληνες στρέφονταν προς τους ήρωές τους στις πολεμικές κρίσεις»⁷³. Ίσως τελικά η παρουσία του απλού ταφικού μνημείου σε αυτό τον χώρο να σχετίζεται με τη χθόνια διάσταση της Μητέρας των Θεών, όπως έχει επισημανθεί και για το ιερό των Αιγών⁷⁴, η οποία με αυτή την ιδιότητα μπορεί να «φιλοξενεί» στο ιερό της έναν σημαντικό για την κοινότητα νεκρό. Όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί υπάρχει στην αρχαιοελληνική σκέψη «η αντίληψη ότι ένας σημαντικός ή εξαιρετικά ενάρετος άνθρωπος, ιδιαίτερα μάλιστα αν έχει χαθεί πρόωρα ή με αδόκητο ή άδικο τρόπο, αποκτά μετά τον θάνατό του ιδιαίτερη δύναμη, που την αντλεί από τους θεούς του κάτω κόσμου, των οποίων γίνεται ακόλουθος»⁷⁵.

Συμπερασματικά θα σταθούμε σε τρία σημεία:

(1). Το κτιριακό συγκρότημα της Καλλίπετρας παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τα Ιερά της Μητέρας των Θεών στην Πέλλα, στην Ποτίδαια κυρίως στις Αιγές⁷⁶. Με το τελευταίο είναι εμφανή τα κοινά στοιχεία τόσο ως προς την οργάνωση των χώρων όσο και ως προς τον εξοπλισμό τους σε κινητά ευρήματα-αντικείμενα τελετουργικού χαρακτήρα. Αξιοσημείωτο εξάλλου είναι και το στοιχείο του κοινού χρονολογικού ορίζοντα των δύο κτιρίων, η ίδρυση και των δύο επάνω σε προγενέστερα κτίρια του 4ου αι.π.Χ. και η καταστροφή τους από μεγάλη πυρκαγιά την ταραγμένη εποχή

72. M. Müller, «Grabmal und Politik in der Archaik», στο W. Höpfer - G. Zimmer (επιμ.), *Die griechische Polis, Architektur und Politik*, Tübingen 1993, σ. 63, εικ. 5.

73. Burkert, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 125.

74. Δρούγου 1996, *ό.π.* (σημ. 36), σσ. 47-48.

75. Βουτυράς, *ό.π.* (σημ. 64), σσ. 156-157.

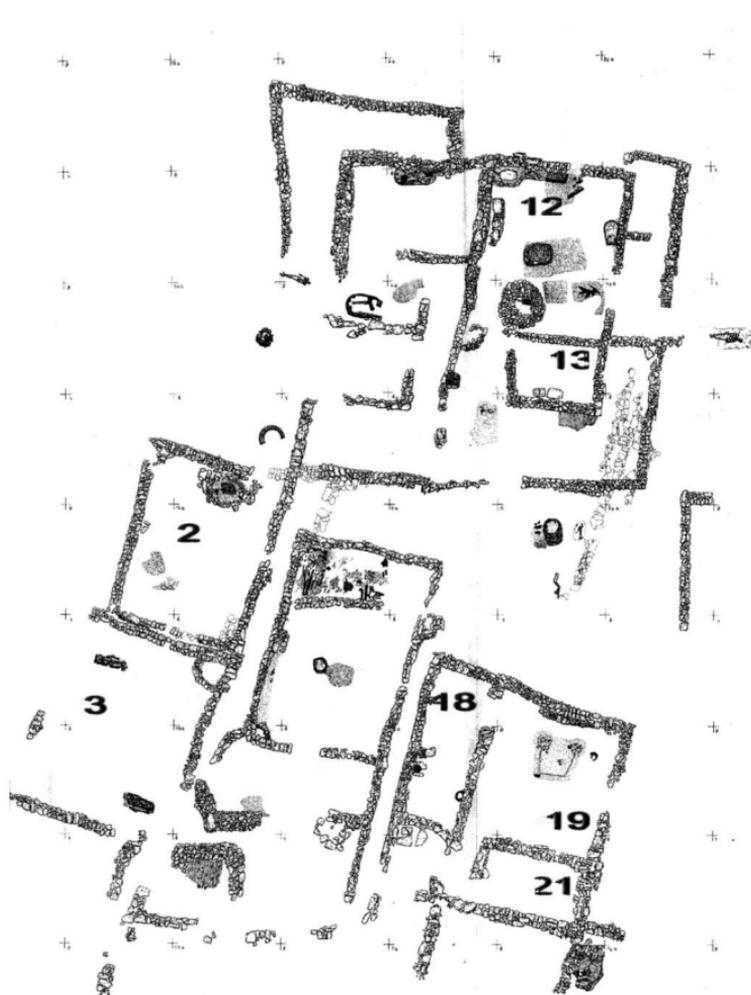
76. Σημαντικές αλλά αποσπασματικές είναι οι πληροφορίες που προέρχονται από την Άνω Μακεδονία, σχετικά με τη λατρεία της Μητέρας των Θεών. Για σύνοψη των δεδομένων από αυτή την περιοχή βλ. Κ. Γ. Χατζηνικολάου, *Οι λατρείες των Θεών και Ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα (Ελίμεια, Εορδαία, Ορεατιάδα, Λυγκηστιάδα)*, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 181-188. Ειδικότερα για τη θέση Κάτω Μπράβας Βελβεντού, όπου θεωρώ πιθανό να υπήρχε ένα ακόμη ιερό της θεάς βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη - Μαγγουρέτιου, *ό.π.* (σημ. 23).

των μέσων του 2ου αι. π.Χ.. Τόσο στις Αιγές όσο και στην Καλλίπετρα νομισματικοί θησαυροί αυτόνομων κοπών αντικατοπτρίζουν την ανασφάλεια της εποχής.

(2). Θεωρούμε ότι υπάρχουν στοιχεία τα οποία μπορούν να υποστηρίξουν τη λατρεία της Μητέρας των Θεών στην Καλλίπετρα μαζί με την Αφροδίτη και τη σύνδεση της λατρείας τους με τη διονυσιακή, όπως έχει τεκμηρωθεί σε ήδη γνωστά Μητρώα⁷⁷. Το κεφάλι που υποθέτουμε ότι αποδίδει τον Βάκχο, η προτομή του Πάνα, συνοδού του θεού και άλλα ευρήματα (προτομές Σατύρων και τράγων, ομοιώματα φαλλών) προσδίδουν στη λατρεία οργιαστική και γονιμική διάσταση, μαζί με τη χθόνια, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω.

(3). Η βαθιά ριζωμένη παράδοση της λατρείας της Μητέρας των Θεών στην περιοχή της Λευκόπετρας θεωρούμε ότι οδήγησε στην ίδρυση του ρωμαϊκού Ιερού, πολύ κοντά στην ελληνιστική θέση τον 2ο αι. μ.Χ. Ίσως τελικά το επίθετο «Αυτόχθων» της Θεάς της Λευκόπετρας να απηχεί ακριβώς τη μακροαίωνα, «αυτόχθονη» παρουσία της στην περιοχή.

77. Βλ. σημ. 50, 51, 52, 54.

Σχέδιο 1. Το οικοδομικό συγκρότημα/Ιερό της Μητέρας των Θεών στην Καλλίπετρα.
Αριθμούνται οι χώροι που σχολιάζονται στο κείμενο.

Α.Τ.

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΑΞΕΩΣ
ΙΓ' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη 25.Ι.1966

Αριθ.Πρωτ. 54

Προς
ΙΔ' Αρχαιολογική Περιφέρεια
Βέροιας:-

Είς απάντησιν του υπ' αριθ.Ι2/Ι2.Ι.1966 έγγραφου ύμων, έχομεν τήν τιμήν νά γνωρίσωμεν ύμιν, ότι δεόν νά άπαγορευθῆ οιαδήποτε έργασία κλησίον του άποκαλυφθέντος Ιεροῦ Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος εἰς άπόστασιν ΙϷ μ. τουλάχιστον άπό του μαρμαρίνου στυλοβάτου του προστώου καί προς νότον αὐτοῦ. Από βορρᾶ δέν ήρουνήθη ὁ χώρος κλήρωσ, ὅθεν οιαδήποτε πρόβλεψις εἶναι άδύνατος. Έργασία ὁποιοῦσας προς τήν κατεβύθυνσιν ταύτην θά άποκαλύψη ένδεχομένως καί άλλα λείψανα του Ιεροῦ. μετά τήν έρευραν τῶν ὁποίων θά εἶναι δυνατόν νά άποφασισθοῦν τά δέοντα.

Ο Έφορος
τῆς ΙΓ' Αρχαιολ. Περιφέρειας

Φ.Μ. Πέτσας

Κοινοποιήσις

3η Μ.ΜΑ
Γραφείον Μελετῶν καί Έργων
ΒΣΤ 9.3

Εικ. 1. Έγγραφο του Φ. Πέτσα που αφορά στο ρωμαϊκό Ιερό της Λευκόπετρας.

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του ρωμαϊκού ναού της Μητέρας των Θεών.

Εικ. 3. Αποψη του δυτικού χώρου του ναού.

Εικ. 4. Αεροφωτογραφία του οικοδομικού συγκροτήματος στη θέση Καλλίπετρα.

Εικ. 5. Η τραπεζιόσχημη κατασκευή - βωμός στον χώρο 19.

Εικ. 6. Πήλινο ειδώλιο της Μητέρας των Θεών από τον χώρο 19.

Εικ. 7. Πλαστικός ηθμός με τη μορφή ποδιού από τον χώρο 18.

Εικ. 8. Ειδώλιο Αφροδίτης με συνοδεία Έρωτα και μικρού κοριτσιού/λάτρισσας.

Εικ. 9. Τμήμα γενειοφόρας κεφαλής από τον χώρο 2.

Εικ. 10. Πήλινο σφράγισμα από τον χώρο 3.

Εικ. 11. Πήλινη προτομή γυναικείας μορφής με κέρατα από τον χώρο 13.

Εικ. 12. Αποψη των κατασκευών του βορειοδυτικού τομέα του χώρου 12.

Εικ. 13. Ο νεκρός του χώρου 12.